



Geç Kapitalizmden Dijital Kapitalizme zneleşmenin Yörüngesi

Canan Urhan¹

Received/ Başvuru: 25.05.2023

Accepted/ Kabul: 22.08.2023

Published/ Yayın: 30.09.2023

Özet

Özneleşme söylem ve pratikleri kapitalizmin çeşitli evrelerinde dönüşüme uğramıştır. Özellikle geç kapitalizmde özneliliğin üretilmesinde kendilik teknolojileri ve yönetimsellik önemli rol oynamaktadır. Bireyin kendisini bir sermaye türü olarak konumlandırarak kendisine yatırım yapma ve kendi varlığının girişimcisi olması fikrinin egemen olduğu neoliberal öznelilik söylemi, arzu ve psişik alana dair unsurların gayrimaddi emeğin parçası haline gelmesi bağlamında da tartışılmıştır. Günümüzde dijital teknolojilerin hayatın pek çok alanının ölçümlenerek düzenlenebilmesine çeşitli vasıtalarla olanak tanınması sonucunda kendilik teknolojileri bireyin kendisini optimize etme çabasına tekabül etmekte, psikolojik tahayyüllerin toplumsal tahayyülü sekteye uğratmasında katalizör rolü oynamaktadır. Dijital kapitalizm bu yönüyle kendilik teknolojilerini bütünüyle içerme yollarını edinmekte ve birey özgürlüğü ve seçme şansı temelinde eklektik iktidar ilişkilerini ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışma, söz konusu özneleşme süreçlerini kavramlar ve örnek vakalar çerçevesinde incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: özneleşme, yönetimsellik, kendilik teknolojileri, psikopolitika, dijital kapitalizm

¹ Dr. Araştırma Personeli-Proje Yürütücüsü, İstanbul Teknik Üniversitesi, Kimya-Metalurji Fakültesi, Türkiye, curhan@itu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-6069-6634



The Trajectory of Subjectivation from Late Capitalism to Digital Capitalism

Abstract

Discourse and practices of subjectivation have been transformed in various phases of capitalism. Particularly in late capitalism, technologies of the self and governmentality play an important role in the production of subjectivity. The neoliberal discourse of subjectivity, which is dominated by the idea of investing in oneself and being the entrepreneur of one's own existence by positioning oneself as a type of capital, has also been discussed in the context of desire and elements of the psychic sphere becoming part of immaterial labor. Today, as a result of digital technologies enabling many areas of life to be measured and regulated through various means, technologies of the self correspond to the individual's effort to optimize himself/herself and play a catalytic role in the disruption of the social imaginary by psychological imaginaries. In this way, digital capitalism acquires ways of fully incorporating technologies of the self, and creates eclectic relations of power on the basis of individual freedom and choice. This paper examines these processes of subjectification through concepts and case studies.

Keywords: subjectivation, governmentality, technologies of the self, psychopolitics, digital capitalism



EXTENDED ABSTRACT

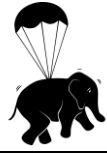
Background & Purpose: In this article, the production of subjectivity in flexible control capitalism and the discourse and practices of the individual's subjectivation are discussed in a process that extends to digital capitalism. The elements that determine the production of subjectivity have always been under the control of institutions such as social norms, religion, family and culture. These controls regulate the inner world of the individual and have an impact on the part of the individual reflected in the outside world. The management of subjectivity is a process involving political, psychological and social authorities. At this point, subjectivation cannot be considered independent of social power relations. However, particularly as detailed by Foucault (2008), the technologies of domination and power that is defined to flow from top to bottom have been replaced by technologies of the self and governmentality in the neoliberal regime. Thus, an understanding has been put forward in which both the subject and power relations are reproduced through a set of practices that the individual performs on himself/herself, and which also carries the potential for resistance to domination. From this point of view, flexible capitalism carries a parallel logic with the understanding of the construction of the individual's self and at the same time uses various strategies to direct subjectivation within its own ideological framework. In this process, institutions and instruments utilize discourses that direct the individual's self and desires towards self-control.

Research Method: Based on the above mentioned background, the relationship between subjectivity, neoliberalism and finally digital capitalism are discussed drawing on a selection of relevant literature and concepts as well as reflecting on those concepts with examples identified from contemporary daily life, workplaces and advertisements. In this regard, moving on from the background paragraph, the discussion begins with the shift in the production and management of subjectivity in modern capitalism from Scientific Management to Human Resource Management which encourages the autonomous and creative individual initiative inherent in neoliberalism. This approach emphasizes the individual as a form of capital and subjectification as human capital. The Human Resources approach emphasizes the importance of increasing the economic value of the individual by acquiring skills and knowledge. In this way, each individual is defined as the owner of his/her own economic capital. This approach abolishes the concept of class and argues that competition is the only real plane in which social actors can act. Moreover, flexible capitalism is characterized by a shift from external regulations in early mass production to tacit knowledge management in knowledge-intensive sectors. The mobilization and fluidity of the individual's human capital plays an important role in this process. In conclusion, the process of subjectification of the individual in flexible capitalism has a complex structure. Institutional structures that emphasize flexibility, such as network-type organization, the discourse that encourages the replacement of collective consciousness and criticism with individual action, and economic arrangements in line with these play a dominant role in the construction of the subject in the neoliberal regime.



This study then brings forth one of the most important features of flexible capitalism, which is the emergence of the processing of information as the basic value and type of capital. In this sense, it is also characterized as cognitive capitalism due to the central role played by knowledge and immaterial labor. From this perspective, the labor of the individual is not limited to work life, but all areas of his/her life are positioned as an extension of his/her labor contributing to human capital. The blurred boundaries between private life and labor and the rapid integration of digital technologies into every part of life, based on Deleuze (1992)'s conceptualization of the transformation from disciplinary societies to control societies, emerge as a new type of dominant power and new forms of subjectivation that enable subjectivation through control. Digital platforms, having an intense prevalence, activate the control mechanism by using information and computer technologies, and most importantly, enable to influence user attitudes and behaviors. At the same time, it is effective in terms of combining technologies of self and technologies of power from past practices in the process of subjectification of the individual through individualization, choice, freedom, and the manipulation of desires. Digital platforms seem to have the capacity to influence users' behavior in two directions with the illusion of individual freedom and choice. Firms such as Amazon, on the one hand, de-socialize emotions such as anxiety in their digital advertisements and reduce them to individual matters, on the other hand, offer working conditions that trigger anxiety, and try to overcome concerns about employee rights by offering individual well-being, diet and exercise programs. It is possible to say that subscription-based platforms such as Netflix use sophisticated measurement and recommendation systems to influence user preferences and thus play an effective role in producing not only the viewing habits of the audience but also certain subjectivities. By expanding their mediating roles, digital platforms have increased technological control in social life.

Conclusion: The study moves on to discuss the move from pure governmentality to a combination of it with discipline and control in digital capitalism and points to the evolving construction of neoliberal subjectivity and presents a forum for discussion exploring future research directions. Digital capitalism has made it possible to advance the possibilities of control through technologies of the self and governmentality. Self-tracking systems that can provide quantitative measurement emerge as a form of control compatible with contemporary capitalism. As Byung Chul Han (2017) points out, psychopolitical control is exercised through psychotechnologies rather than disciplinary technologies. Self-tracking systems lead to the production of reactive subjects by focusing the attention on superficial dimensions. The consciousness of these subjects becomes open to manipulation as opposed to encouraging deeper thinking and reflection. In digital capitalism, exploitation is intensified through technologies of the self, with digital surveillance tools providing access to the psychic sphere. In this process, the neoliberal regime optimizes itself using technologies of the self. Digital capitalism has an impact on subjectivation and interferes with the individual's efforts to define and control the self. This opens up new areas of discussion on the discourse and practices of subjectivation established in the relationship between power and technologies of the self in



digital capitalism. In addition, discussing the role of digital technologies in the formation of social subjectivities in a comprehensive and interdisciplinary context will be seminal in the emergence of new social imaginaries.



1. ESNEK VE DİJİTAL KAPİTALİZMDE ÖZNEİN ÜRETİMİNE BİR GİRİŞ

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapitalizmin uğradığı dönüşüm bireylerin kendilerini bir özne olarak tanımlamasındaki veçheleri de dönüştürücü rol oynamıştır. Mandel (1978)'in geç kapitalizm olarak kavramsallaştırdığı periyodun başat özellikleri; teknolojik gelişmelerin hızlanmasıyla küreselleşmiş sermayenin hegemonyasının hayatın özel ve kamusal tüm alanlarına sirayet edebilmesine olanak tanıyan bir rol oynaması, yoğunlaşmış finans sermayesi ve seri üretimden esnek ve kişiselleştirilmiş üretime geçiş olarak özetlenebilir. Bu özellikler ile karakterize çağdaş kapitalizm aynı zamanda esnek, devamlılığın bulunmadığı, moderniteye içkin ilerlemeci etik ve estetik anlayışının yerini pastişe bıraktığı bir kültürel arka plana da işaret etmektedir (Jameson, 2019). Geleneksel örgütlenme modellerinin yerini şebekelere bıraktığı, kurumlar ve kuralların esnemez ve katı bir halden öngörülemez ve esnek bir noktaya evrilmesi bireylerin de benzer bir şekilde kendi hayatlarının “akışkanlaşmasını” (Bauman, 2013) beraberinde getirmiştir. Buna göre birey değişen koşullara uygun olarak seçim yapan ve seçimlerinin sorumluluklarını taşıyan, hayatını bir proje olarak tasarlayarak süreklilik arz eden bir kariyer planı, özel hayat rotası ya da statik bir kimlik kalıbı içerisine gir(e)memekte ve yaşamını bir dizi birbiriyle bağlantısız hikaye düzleminde deneyimlemektedir. Bu bağlamda birey sabit bir kimlik ve hayat anlatısından mahrum kalmakta (Sennett, 2006), yoğun rekabet ve güvencesizlik içerisinde tutunabilmek için girişimci, otantik, esnekliğe tahammüllü ve hatta esnekliği arayan, işini aşkla yapan ve kendini sürekli yenileyerek geliştirmenin tek değişmez olduğu bir karakter anlatısı alanında varlığını sürdürmek durumunda kalmaktadır. Örneğin, internet ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşarak freelance çalışmanın mümkün ve arzulanan çalışma tarzı olduğu ilk günlerde söz konusu karakter söylemi tekno-optimist beklentilerle el ele yürümekte, halen egemenliğini büyük ölçüde sürdüren, özgürlük ve bağımsızlık duygusunu esnek çalışma kültürü ile özdeşleştiren bir motif olarak sunulmaktaydı (Pink, 1997). Arzuların ve yaratıcılığın kutsandığı, kişinin sevdiği işi yapmasının şiar edinildiği ve dolayısıyla iş ve özel hayat ayrımının bulanıklaştığı bir alanda “kişinin olduğu şeyle yaptığı şey arasında güzel bir senkronu sağlama”ya ilişkin bu söylem, arzuların sermayenin çıkarlarına uyumlanmasını ve buna uygun rıza üretimini özneleşme vasıtasıyla sağlayabilmektedir. Kapitalizmin her evresinde bireyin kendisini algılaması ve tanımlamasına ilişkin uğraklar tespit etmek mümkündür, ancak geç kapitalizmde bilhassa zor ile değil seçenek ve sorumluluk düzleminde bireyin kendisini tanıması, üzerinde çalışması ve denetlemesi açısından Foucault'nun üzerinde durduğu yönetimsellik kavramı ile analiz edilebilecek bir kavramsal muhit açılmaktadır. Günümüzde ise öznenin kendini düşünme, tanımlama, deneyimleme süreçleri ile davranışın gözetiminin yaşamın minör alanlarında bile sürdürülmesine olanak tanıması bakımından, dijital teknoloji ve araçları tartışmak, bilhassa geç/esnek/akışkan kapitalizmde özneleşmenin geçirdiği dönüşümü anlamak açısından önem taşımaktadır.

Dijital kapitalizm Fuchs (2021)'un geniş tanımıyla sermaye birikimi; karar verme gücü ve itibarın dijital teknolojiler yardımıyla dolaymlandığı ve örgütlendiği süreçleri ifade etmektedir. Buna ilaveten ekonomik, politik ve kültürel süreçler dijital mallar ve yapılar meydana getirmektedir. Fuchs, dijital emek, dijital sermaye, politik çevrimiçi iletişim, protestolar ve



toplumsal mücadeleler, çevrimiçi ideoloji ve fenomen(influencer)ler egemenliğindeki dijital kültürün dijital kapitalizmin parçası olduğundan bahsetmektedir. Dijital kapitalizm çalışmaları kapsamında dijital platformların egemenliğindeki platform kapitalizmi (Srnicek, 2016) ve daha geniş bir pencereden kullanıcı verisi üzerinden doğrudan ve dolaylı olarak kar elde etmeye odaklı gözetim kapitalizmi (Zuboff, 2019) tartışmalarında vurgulanan önemli bir husus, bildiğimiz anlamdaki özgürlüğün yitimi ve demokrasinin yerini korporatokratik bir politik ekonomik düzene bırakmasıdır. Bu bakımdan dijital kapitalizm, öznenin yönetiminin, kontrole ilaveten kimi zaman arzu ile seçim imkanı dolayısıyla şirketler eline geçmesine olanak tanınması bakımından, algoritmalara dayalı yeni Taylorcu (Moorkens, 2020; Cole vd., 2021; Park ve Ryoo, 2023) bir tüketici/çalışan yönetimi eğilimini de ortaya koymaktadır. Öte yandan geç kapitalizme içkin yönetsellik ile paralel biçimde dijital teknolojiler; uyku, aktivite vb. pek çok özelliğinin ölçülebilir ve ölçme üzerinden yorumlanarak yeniden inşa edilebilir olarak görülebilmesi sebebiyle nicelleştirilmiş bir benliğin (quantified self-Lupton, 2016) doğuşunu da imlemektedir. Bu noktada birey kendisini ölçüm yoluyla anlayıp biçimlendirerek öznelenmekte ve yukarıdan kontrol yerini bireyin kendi insiyatifiyle oluşturduğu öz-denetim/öz-gözetim mekanizmalarına bırakmaktadır. Dijital kapitalizmde öznelenme ve kontrol bu anlamda çok daha sıkı bir şekilde giriftleşmiştir.

Söz konusu tartışmaların ışığında geç kapitalizmden dijital kapitalizme özneliğin iş hayatı ve tüketim bağlamında nasıl şekillendiğinin ve ilişkili öznelenme söylem ve pratiklerinin yönetsellik ve arzular çerçevesinde ele alınması, içinden geçtiğimiz dönemin ruhunu anlayabilmek bakımından bir tartışma zemini açma potansiyeline sahiptir. Bu çalışma, öncelikle esnek kapitalizm ve neoliberalizm ile öznelenme süreçlerini kapitalizmin Fordist safhasından bu yana karşılaştırmalı ele almakta, bu noktada Foucault'nun yönetsellik kavramından yola çıkarak neoliberal öznelenme sürecini betimlemeyi hedeflemektedir. Devamında otonom Marksist kuramcılar tarafından vurgulanan maddi olmayan emek ve arzunun Deleuze'nün tariflediği üzere öznelenme sürecine katkısı ele alınmaktadır. Bu iki noktadan hareketle, günümüz dijital kapitalizmde birtüketen ve çalışan öznenin yönetsellik ve topyekün denetim açısından nasıl kurulduğu örnekler üzerinden tartışılmaktadır.

2. NEOLİBERALİZMDE ÖZNE, İNSAN KAYNAKLARI VE YÖNETİMSELLİK TARTIŞMALARI

Özel hayat, duygu, arzu ve özlemlerimiz, doğası gereği kişisel alana ait olarak tanımlansa da esasında özneliğimizi belirleyen unsurlar toplumsal/yasal normlar, din, aile, kültür gibi kurumların yoğun denetimi altındadır. Duygu, davranış ve konuşmalar yansıttıkları içsel durumlar açısından söz konusu yapılar tarafından değerlendirmeye ve görünmeyen içsel dünyayı düzenleme yoluyla bireyin dıştan görünen kısmı üzerinde etki oluşturma çabasına temel oluşturmaktadır. Düşünce, duygu ve eylemler mahrem benliğin çekirdeği gibi görünse de ayrıntılarına inildiğinde toplumsal olarak örgütlenip yönetildiklerini gözlemek mümkündür. Bu türden bir örgütlenmenin özellikle çağdaş benliğin inşasında birbiriyle ilişkili üç temel hat üzerinden yürüdüğü söylenebilir. Öncelikle, bireylerin kişisel ve öznel kapasiteleri kamu yetkilerinin kapsamı içine girerek idare ve düzenleme amacıyla kurum ve teknikler geliştirilmiş



ve yurttaş özneliği siyasi gücün hesaplamalarına dahil olarak politikaları yönlendirmektedir. Bunun yanısıra modern örgütün temel görevlerinden biri özneliğin yönetimi haline gelmiş, örgütler yurttaşların özel hayatı ile yönetenlerin çıkarları arasındaki boşluğu doldurarak psikolojik bir çehreye bürünmüşlerdir. Bu sayede özneliğin yönetimi alanında yeni uzmanlık iddialarının ortaya çıkmış ve özellikle pişenin ölçülmesi, sınıflandırılması, iniş ve çıkışlarının tahmini, sorunlarının teşhisi ve tedavisi konusundaki uzmanlık iddiasındaki psikolojik bilimler mikro düzeyde aile, meso düzeyde örgütler ve makro düzeyde toplumsal politikalar açısından otorite konumuna geçerek modern öznenin kurgusunda belirleyici etmenler olarak rol almıştır. Kapitalizmin erken evrelerinden günümüzün dijital kapitalizmine değin bireyin inşasında çeşitli kurum ve araçlar özneleşme pratiklerini kamusal ve özel hayatın her alanında etkilemiştir. Bu yazıya temel oluşturan kapitalizmin güncel evresinde bireyin benlik ve arzularını özdenetimine almasını telkin eden söylem psikolojik bilimlerin uzmanlığı ışığında kurumsal yapılarla ilişkilendirilmiş ve yerleşikleşmiştir.

Bireyin özneleşme pratikleri içerisinde Foucault (2008)'nin ortaya koyduğu yönetimsellik kavramı, toplumsal güçlerin hesaplı denetim ve maksimizasyonu temelinde bir üst paragrafta bahsi geçen kamusal politikalar, çeşitli örgütlerdeki yönetim ve bireyin kendini yönetmesi şeklinde tezahür eden üç akıl aracılığıyla tüm modern politik akılsallık biçimlerinin ortak zeminini teşkil etmektedir. Ancak, nüfusun biyoiktidar yoluyla yönetilmesi fikri geç kapitalizmde yerini ağırlıklı olarak kendilik teknolojileri ve neoliberal yönetimselliğe bırakmıştır. Böylece çeşitli uzmanlık iddialarının ortaya koydukları ilkeler yoluyla bireyin kendini tanımlama, kurgulama ve düzenlemesine imkan tanınmaktadır. Neoliberalizmin özne tahayyülünde kişilerin bedensel eylemlerini denetlemenin önemi yadsınamaz ancak özellikle geç/bilişsel kapitalizmde özneliğin kurulmasında zihnin denetim ve yönetimi oldukça büyük önem taşımaktadır.

Neoliberalizm genel anlamda piyasa köktencilğine bağlı tüm pratikleri anlatmak amacıyla kullanılan genel bir terim olmakla beraber geç küresel kapitalizmin baskın ideolojisi olarak da değerlendirilebilir (Carroll, 2022). Bu ideolojik görüşün karşısında ise neoliberalizmin İkinci Dünya Savaşı sonrası Keynesyen ekonomi ve refah devleti kuramlarına bir entelektüel tepki olarak doğduğunu ve sonrasında piyasa, bireysel rekabet ve tüm topluma yayılmış girişimsel bir biçime dayalı yönetim anlayışına dönüştüğünü iddia eden Foucaultcu yaklaşım yer almaktadır. Foucault'nun neoliberalizm üzerine derslerinden etkilenen bazı görüşler neoliberalizmin hem Gramsci'ci anlamda hegemonik bir akılsallık hem de devlet ve piyasa arasındaki ilişkileri yönetmeye özgü bir yönetimsellik içerdiğini belirtmektedirler (Davies, 2014).

Biyopolitikanın Doğuşu'nda Foucault (2008), neoliberalizmi sadece piyasa mantığının bir uzantısı olarak değil, her alana yayılmış olan ticari girişim düşüncesinin bireyin kendisinin bir girişimeci olarak kazanç ve verimlilik mantığı içerisine girerek hayatını yönetmesi gerektiği fikrine dek erişmesi olarak görmektedir. Bu noktada toplumsal dönüşümü açıklamak için önce sermaye birikimi mekanizmasını anlamak gerektiği düşüncesinin tersine çevrildiği görülebilir;



çünkü Foucault'ya göre ticari girişimin belirli örgütlenme biçimleri birey ile otorite, hakikat ve kendilik arasındaki ilişkileri baştan aşağı değiştirmiştir. Buna göre ticari girişimin yönetim mantığı üniversiteler, kamu yönetimi, ordu, kilise ve hastane gibi kurumlara da uygulanmaktadır. Yönetimsellik kavramı genel çerçevesiyle devlet, sivil toplum ve piyasaya odaklanır, ancak neoliberal çağın devletten de etkili olan kurumu olan ticari girişim üzerinde yeterince durmamaktadır. Halbuki kapitalist girişim kişiler arası ilişkiler ve özneliği doğrudan etkilemektedir. Bu bakımdan özne ve girişim arasındaki ilişkiyi anlamak geç kapitalizmde özneleşmeyi açıklamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Neoliberal girişimin en önemli boyutlarından biri, yönetimde çalışanın üretime katılımını artırmayı hedefleyen “İnsan İlişkileri” paradigmasından, özerk ve yaratıcı bireysel girişimin teşvikini amaçlayan “İnsan Kaynakları” anlayışına geçiştir. Böylece çalışanın eş zamanlı olarak özerk ve örgüte bağlı olması hedeflenmektedir. Schultz (1962)'a göre İkinci Dünya Savaşı sonrası zengin ülkelerde biriken fiziki sermaye, ne yatırımdan sonra azalan verime ne de Marx'ın öne sürdüğü üzere yedek işgücü ordusunun baskısı altında ücretlerde sıkışmaya sebep olmuştur. Tam tersine, Avrupa ve ABD'deki ciddi işgücü ihtiyacı, emeğin üretkenliğindeki artışa bağlı olarak reel saatlik ücretlerde artışa yol açmıştır (Schultz, 1962). Klasik ekonomik görüşe kıyasla bu sonuç, doğal kaynakların sömürsü yerine kullanıma hazır beceri, bilgi ve yetenekleri içeren beşeri sermayeye yatırım yapılması yönünde bir anlayışı ortaya çıkarmıştır. Becerilerde ve dolayısıyla beşeri sermayede eğitim veya deneyim yoluyla oluşan artış belirli işleri yapacak nüfusun niteliğinde eş zamanlı bir yükselişe de zemin hazırlamıştır. Söz konusu durum ise emeğin üretkenliği ve emek süresinin ekonomik değerinde bir artışa yol açarak daha yüksek gelirler olarak piyasada ifadesini bulmuştur. Schultz'a göre küresel ölçekte beşeri sermaye ve elde edilen beceri artışı ekonomik üretkenlik ve insan refahının artışını beraberinde getirecektir. Özellikle 80'li yıllardan itibaren neoklasik büyüme teorisine bir alternatif olarak ekonomik büyümeyi dışsal değil beşeri sermaye ve girişimciliği etkileyen vergi politikası, araştırma fonları ve eğitimin de içinde yer aldığı bir dizi içsel faktörün çıktısı olarak gören İçsel Büyüme Teorisi (Jones, 2019) insan sermayesinin bir üretim unsuru olarak odağa alındığı anlayışın bir diğer temsilcisi olmuştur.

Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, klasik ekonomi insanların sürekli olarak genişleyen bir sermaye olduğunu dikkate almamıştır. Halbuki, insanı sonsuz yenilenebilir bir kaynak olarak tanımlayan İnsan Kaynakları anlayışı ekonominin kıt kaynaklara dayalı geleneksel anlatısını ters yüz etmiştir. Bu kuramsallaştırma Marx (1992)'ın “genişletilmiş yeniden üretim” kavramını hatırlatsa da Marx ücretleri emek gücünün sermayedar için bir kar kaynağı olarak yeniden üretimi olarak görürken, İnsan Kaynakları yaklaşımı ücretleri bireyin kendine bir yatırım kaynağı olarak görmektedir. Buna göre, likit olmayan beşeri sermayeye sahip olan neoliberal birey de ekonomik değeri olan bilgi ve beceriler edinme yoluyla bir kapitaliste dönüşmüştür. Başka bir deyişle, neoliberal özne sürekli olarak becerilerini iyileştirmek veya değiştirmek amacıyla değerlendiren bir bireydir. Bu açıdan bakıldığında, her bireyi kendi ekonomik sermayesinin sahibi olarak tanımlayan neoliberal ekonomik analiz sınıf kavramını yok etmekte ve genel bir rekabeti toplumsal oyuncuların hareket ettikleri tek kabul edilebilir



gerçeklik olarak sunmaktadır. Daha da önemlisi beşeri sermaye kavramı bilgi toplumu ile uyumlu ve neoliberal kapitalizmi yönetilebilir hale getiren bir ölçü birimi rolü de oynamaktadır.

Erken dönem kitlesel üretimde Taylorizm, çalışan vücutların maliyet muhasebesi, zaman-hareket etüdleri ve kayıt tutma gibi yöntemlerle dışsal düzenlemesine dayanmakta idi. Bilimsel yönetim işçiyi güçlendiren örtük ve nitel bilgiyi geri plana atarken bilgiye dayalı işleri planlama fonksiyonunda yoğunlaştırmıştı. İşin parçalara ayrılması beceri ve örtük bilgiyi iş sürecinin kendisinden uzaklaştırmaktaydı. Öte yandan 1980’lerden itibaren özellikle bilgi yoğun sektörlerde görülen Toyotacı yalın yönetime dayalı eğilimler ise işgücünün tamamıyla akışkanlık kazanmasına dayanmakta ve dolayısıyla beşeri sermayenin seferber edilmesi bu noktada önem taşımaktadır. Marksist bakış açısından emek zamanı, belirli bir ücret karşılığı işçinin emeğine yabancılaşmasını içermektedir. Halbuki beşeri sermaye bireyin kendisinden ayrılabilir olmaması nedeniyle satılamaz, sadece bu tür sermayenin ürettiği hizmetler değişim değeri taşıyabilir. Dolayısıyla, bu tür bir sermayenin değere dönüşmesi açısından özel hayat ve çalışma hayatı arasındaki ayrım ortadan kalmıştır; zira işçi bu durumda ücret karşılığı zamanı dolayısıyla işe yabancılaşmak yerine, kazandığı deneyim ve sürekli öğrenme vasıtasıyla kazandığı beceriler ile beşeri sermayesine katkıda bulunarak rekabet gücünü artırmaya yönelmektedir. Ancak bu beceriler işgücü piyasasının bireyin bilgi ve beceri portföyüne verdiği değer ölçüsünde değişkenlik göstermesi neticesinde geçici nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla, bireyler kendilerini düzenlerken, firmalara benzer biçimde piyasaları model alarak kendilerini eylemsel yeterliliklerin bir portföyü olarak görme eğilimine girmektedirler. Böyle bir düzlemde herkes kendisinin bir girişimcisi haline gelir, yani beşeri sermayesini bir varlık olarak değerlendirmek ve değerlemek durumundadır. Lazzarato’ya göre (2017) çağdaş kapitalizmde “özgür birey” kendisinin girişimcisi ve sonsuz ürünler arasından seçim yapan bir tüketici şeklinde vücut bulmaktadır.

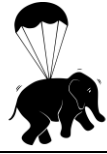
Boltanski ve Chiapello (2005) yeni kapitalizmin ruhunun sanatsal eleştirinin toplumsal eleştiriden daha fazla ağırlık kazanması ile şekillendiğini ifade etmektedir. Kapitalizmin doğuşundan itibaren ona karşıt yürüyen iki ana eleştirel akımdan “sanatsal eleştiri” (artistic critique) özgürleşme ve özgünlük yönünde talepler içerirken, “toplumsal eleştiri”(social critique) sefalet ve eşitsizlik üzerine temellenmişti. Sanatsal eleştiri tipik esinini 19. yüzyıl bohem çevresinden alırken, toplumsal eleştiri temel temsilini geleneksel işçi sınıfı hareketlerinde bulmaktaydı. İşçi sınıfı hareketlerinin ve sendikaların zayıflaması ile birlikte girilen yeni kapitalist evrede esnek emek sistemleri, taşeronlaşma, takım çalışması, aynı anda birden çok görev yapma, çoklu beceriler kazanma Fordizm sonrası yalın örgütlerin temel özellikleri haline dönüşmüştür. Boltanski ve Chiapello’ya göre bu gelişmeler sadece ekonomideki üretkenliği artırma amaçlı gelişmeler değil, aynı zamanda sistemdeki liberter ve aşırı sol gruplar tarafından savunulan özyönetim, yaratıcılık, akışkan kimlik, özerklik ve kendini geliştirme gibi değer ve talepleri içeren sanatsal eleştiriyi kapitalist birikim rejimiyle uyumlu hale getirme girişimleridir. Bu girişimler, 90’lı yıllardan itibaren esnek ağ tipi örgütlenme paradigması ve karizma, vizyon, iletişim becerileri, sezgi, dinamizm gibi özelliklere sahip Bill Gates, Steve Jobs ve günümüzde Elon Musk, Mark Zuckerberg gibi



geleneksel bürokratik otoriteden “özgürleşmiş” isimlerin tipik örneklerini teşkil ettiği lider kültüründe cisimleşmektedir. Bu anlayışa uygun olarak “özgürleşmiş” firmada, kontrol çalışanlar tarafından içselleştirilmiştir. Bireyler kendilerini süregelen bir proje olarak görmekte ve kendi rüyalarının vizyoneri olarak hareket etmektedirler. Ancak bu yeni örgütlenme tarzı, çalışana verdiği söz konusu özgürlük duygusu karşılığında İkinci Dünya Savaşı sonrası ile geç kapitalist dönem arasına damgasını vuran sabit ve düzenli kariyer imkanı ve güvenlik duygusunu ortadan kaldırmaktaydı. Buna cevaben, bireyler istihdam edilebilirliklerini artırabilmek adına kişisel beşeri sermayelerini geliştiren ardışık projelerden oluşan bir hayat tasarlayabilme yoluna girmişlerdir. Yeni kapitalizmin ideal bireyi göçebe bir biçimde sürekli iş ağını (network) geliştiren, hafif ve seyyar, farklılık ve belirsizlikleri tolere edebilen, kendi ve çevresinin arzuları hakkında gerçekçi bir anlayışa sahip olan, gayriresmi, arkadaş canlısı ve mülkiyet ile daha akışkan ilişkiler kuran biridir. Eski iş yapış biçimleri, iş ahlakı, istikrarlı ve tahmin edilebilir kariyer çizgisi ve örgütsel sadakat, yerini esneklik ve kısa vadeli projelere bırakırken benliğin bütünlüğü ve diğerlerine güven boyutlarında bireyin kendini tanımlayışı üzerinde de aşındırıcı etkiler oluşturmaktadır (Sennett, 2006).

Esnek kapitalist özneliğin kurgulanmasında arzu en önemli boyutlardan birini oluşturmaktadır. Yeni iş yapış biçimleri ve buna uyumlu birey tipolojisi bireylerin büyük ölçüde arzu ve imgelem dünyalarını dikkate almaktadır. Deleuze ve Guattari (2009) arzuyu özerklik ve başkaldırıya dönebilmek için gerekli olan enerjiyi açığa çıkaran itici bir güç olarak görmektedir. Berardi (2009) ise arzunun doğal olmadığını, kültürel olarak oluşan semiyotik bir alan olarak okunması gerektiğini belirtir. Bu anlayışa göre siyasal iletişim ve tüketim dünyası arzu akışları üzerinden çalışırken, rekabet ve bireycilik ise Deleuze ve Guattari’de de bahsi geçen kolektif arzunun yatırımlarının ters yüz edilmesidir. Bu şekilde dayanışmanın ortadan kalkması çalışanları politik güçten mahrum bırakmakta, emek gücünün aşırı sömürsüne sebep olmakta ve emeği maddi sınırlarının ötesinde bir çehreye büründürmektedir. Berardi, bilgi ve arzunun gayrimaddi emek biçiminde üretime katılmasını semiyokapitalizm kavramı çerçevesinde tartışmaktadır. Yeni teknokapitalizmin artık işçilere ihtiyacı yoktur, bunun yerine düşük ücretli, güvencesiz ve kişiliksizleştirilmiş hücresel düzeyde “kesirsel emek” tercih etmektedir (Berardi, 2011). Bu görüşten bakılınca, semiyokapitalizmde zihin ve ruh doğrudan piyasa tarafından kapsanır. Bilgi, yaratıcılık ve yenilikçiliğin sömürsü ile özneliğin bireyselleşmiş arzular yoluyla inşası semiyokapitalizmin çekirdeğini oluşturmaktadır. Berardi’nin bilişsel proleteryanın (kognitaryanın) özneleşme deneyimi üzerine görüşleri; gayrimaddi emek, bilişsel kapitalizm ve toplumsal dönüştürücü potansiyel taşıyan arzunun tersine çevrilmesi durumuna bakışı açısından günümüz kapitalizminde özneleşmeyi anlamada önemlidir:

Kognitarya semiyokapital sahasında iş başındaki ruhun toplumsal vücudunu oluşturur, ancak bu vücut diğerinin vücudundan soyutlanmış bir alanda ikiye bölünmüştür. Kognitaryanın yaşam alanlarında yayılmakta olan bu tür bir yabancılaşma Freudyen nevroz tanımından kaçmış bir çeşit psikik ızdıraptır. Eğer Freud’un nevroz tanımı arzunun bastırılması üzerinde duruyorsa, semiyokapital de tüketimci hiper-ifade talebini itmektedir: sadece yap. Panik,



depresyon ve empatinin etkin hale getirilmeyişi-işte burada kognitaryanın problemini bulabiliriz.

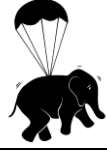
Güvencesiz bilişsel işçiler rekabet açısından düşünmeye zorlanmaktadır. Facebook'ta başka biriyle arkadaş olabilirsiniz, fakat samimi arkadaşlık sanal yalıtım ve yoğun ekonomik rekabet koşulları altında zordur. Eğer özerk kolektif bir özneleşmeye doğru gitmek istiyorsak, genel aklın erotik, sosyal vücudunu üretmek zorundayız. Özerk ve kolektif özneleşme buradan başlar: genel aklın bir vücut aramasından (Berardi, 2010).

Bilişsel ve esnek kapitalizm atomlaşmış bireylerin maddi olmayan emeğini üretim sürecinin ayrılmaz bir parçası haline getirmektedir. Bu durumda bireyin duygulanımı da emek sürecinin önemli bir parçası haline gelmektedir. Modern bireyin sosyo-politik yükümlülükleri psikoterapi ve diğer psiko-bilim alanlarının(psy) lugatiyle uyumlanmaktadır (Rose, 1999). Böylece tüm ahlaki yükümlülüklerden bağımsız ancak kendi hayat rotasını tasarlaması bireysel karar ve sorumluluklara dayanan bir özne modeli ortaya koymaktadır. Buna göre yaşam, ahlaki sorumluluklar ya da toplumsal refahtan öte kişisel tatmin açısından ölçülünerek deneyimler ve seçimler aracılığıyla amaç kazanmaktadır. Psikoterapiyle ilgili kodlar ve terim dağarcığı özneliğin düzenlenmesini yönetim teknolojilerine paralel hale getirerek bireysel özerklik etiği açısından hayat öykülerinin projelenmesini, hayatların belirli tarzlarda yaşanmasını ve günlük varoluşun şekillenmesini mümkün kılmaktadır. Ancak aynı özerklik normu kişinin hayatını sürekli olarak yakından incelemesini ve her tür duygu ve deneyimi kişisel tatmin açısından değerlendirmesini de beraberinde getirmektedir. Böylece, seçimleri açısından “özgürleşmiş” birey kendi kimlik projesine bağımlı bir şekilde hayatını yaşamaya mecbur hale gelmektedir.

3. DİJİTAL KAPİTALİZMDE ÖZNELEŞME: BİYOPOLİTİKADAN PSİKOPOLİTİKAYA

Kapitalizmin içinde bulunduğumuz evresi Maurizio Lazzarato, Paolo Virno ve Franco Bifo Berardi gibi post-operaismo düşünürleri tarafından bilişsel kapitalizm olarak nitelendirilmektedir. Bu evre finansallaşma, kültür ve dijital teknolojilerin metalaşması ve tüm bunların oluşumunda bilgi ve maddi olmayan emeğin merkezi bir rol oynadığı bir aşama olarak tarif edilebilir. Finansallaşmanın sınırlarına ulaştığı 2008 krizi sonrası yeni sermaye birikimi stratejilerinin devreye girmesiyle dijital platformlar gün yüzüne çıkmıştır. Dijital kapitalizm içerdiği teknolojik öğeler itibariyle özneleşmeyi öncesindeki yönetimsellik biçimlerinden farklı bir şekilde kontrol yoluyla sağlamaktadır. Bu yeni baskın kontrol biçiminin soykütüğünü izleyebilmek için, Deleuze'ün (1992) disiplin toplumlarının disiplin-sonrası toplumlarına dönüşümüyle ilgili kavramsallaştırmasından faydalanılabilir.

Deleuze'e göre 20. yüzyıl ortalarından itibaren disiplin toplumu yerini yeni esnek ve hareketli iktidar tekniklerine bırakmıştır. Kontrolün disiplinin yerini aldığı bu yeni toplumlara “kontrol toplumlari” olarak betimlemiş ve bunları disiplin toplumlarından ayırmıştır. Buna göre, disiplin toplumlari değişmezlik ve kapatılma mekanizmaları üzerinden çalışırken kontrol toplumlari hareketlilik ve hız üzerinden şekillenmektedir. Disiplin, sabit biçimler ve ağır mimari yapılar temelinde yükselirken kontrol, açılma veya kapanma, bazıları için hareket sağlarken diğerlerini



pasifleştirme gibi yöntemlerle sürekli olarak ayarlanabilir bir haldedir. Dolayısıyla kontrol toplumlarının varoluşunu mümkün kılan daha yeni ve esnek teknolojilerdir. Disiplin toplumları hapsetme ve gözetim kurumları ile karakterize iken, kontrol toplumları bilgi teknolojileri ve bilgisayar teknolojileri vasıtasıyla oluşmaktadır. Dijital sistemler çağdaş kapitalizmin bütünüyle geçirdiğine benzer bir evrimi, esnekliği kontrol hızıyla birleştirmesi yoluyla mümkün kılmaktadır. Deleuze bu tespitleri yaptığı sırada bilişim teknolojilerinin erken biçimlerinin kapitalist üretimi etkiledikleri gibi iktidarı da yeniden biçimlendireceğini öne sürmüştür. Buna göre kapitalizmin geçirdiği değişime benzer şekilde iktidar da ağır ve yapılaşmış bir halden esnek, dağınık ve akışkan bir hale geçecektir.

Ulaştığımız noktada dijital platformlarda gözlemlenen kontrol mekanizması Deleuze'ün tarifinden de öteye geçmiştir. Söz konusu görüşlerden bu yana dijital teknolojilerdeki ilerlemeye paralel olarak, davranışın teknoloji yoluyla şekillendirilmesi ve “dürtülmesi (nudge)” (Thaler ve Sunstein, 2008) çok daha sofistike, çevik ve anlaşılması zor bir hale bürünmüştür. Dijitalleşmeyle dönüşen tek şey yeni teknolojinin değişim hızı değil, aynı zamanda parçası oldukları sosyal ağı etkileyen yenilik ve etkileşimlerin değerlendirmesine dair geri bildirimlerdir. Sofistike veri analizi, A/B testleri gibi kullanıcı deneyimi araştırma yöntemleri ve dijital platformlarda evrilen sosyal eylemlerin anında değerlendirilmesi gibi pratikler, platform şirketlerinin kullanıcı davranışlarını eşi görülmemiş bir kesinlik ve kontrolle şekillendirmesine imkan tanımaktadır. Öyle ki değerlendirme ve teknolojinin değişimi arasındaki geri bildirim döngüsü, teknoloji sahiplerinin ayrıntılı veriler sayesinde ürünlerinin nasıl daha büyük bir sosyoteknik bağlamın parçası olduğunu netlikle anlamaları sayesinde gittikçe hızlanmaktadır. Bu durum Deleuze'ün kontrol toplumu tanımından öteye geçmekte, uygulamada çok daha teknik bir hale bürünerek yeni bir sibernetiğin yükselişini temsil etmektedir.

Dijital platformlar çağında kontrol yukarıdan aşağı bir komuta zinciri ile değil, görünmez dürtmeler ve yerel davranışın şekillendirilmesiyle ifadesini bulmaktadır. Bu yönüyle kontrol, etkileşimin kuralları içine gömülü ve dolayısıyla karmaşık bir kontroldür. Arzulanan sonuçlar karmaşık sistemlerde olduğu üzere mikro etkileşimlerden ortaya çıkar; ancak fark, sistem tasarımcılarının sisteme dair özellikleri, platformun sahibinin çıkarlarını gözetecek şekilde geliştirmeleri ya da engellemelerinde yatmaktadır. Dijitalleşmenin aracılı platformların hızlıca dönüşümüne izin vermesi nedeniyle, kontrol gittikçe daha alt seviyelere inmeye başlamaktadır. Bu durum, tasarlanmış özyönetimin gücüne işaret etmektedir. Deleuze'ün kontrol kavramı şeylerin düzeninden doğal olarak sonuçların ortaya çıkmasına izin vermeye dayalı iken, bu yeni durumda iktidar bir performans göstergesinin teknik kodunun incelikle ayarlanması ve neticesinde etkileşimde bulunan oyuncular arasında katlanarak artan bir değişime sebep olması ile ifadesini bulmaktadır.

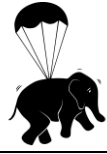
Bauman (2013) bireyselleşmiş toplumda özgürlük kavramını neoliberal bireyin inşa edilmiş öznelliklerini inceleyerek eleştirmiştir. Buna göre, özgürlük kolektif bir taban üzerine inşa olabilir ve disiplin sonrası toplumun bireyselleşmesi yeni bir güçsüzleşme biçimine işaret



etmektedir. Bauman bireyselleşme ve yukarıdan aşağıya kontrolün olmayışının özgürlük ya da bireylerin güçlenmesiyle eşdeğer olmadığını savunmaktadır. Bir şeyin aşağıdan yukarıya ve bireyselleşmiş olması o şeyi oluşturan aktörlerin çıkarlarına uygun olacağını ya da iradelerinin ifadesi olduğunu garantilemez. Piyasada seçim yapmak politik eylemin bir muadili değildir; neoliberalleşme ve ilişkili bireyselleşmiş siyaset ve iktidar biçimlerine olan kayma ise artan özgürlükler yönünde bir değişimin öncülü vasfını taşımaz. Neoliberalleşme belli öznelliklerin inşa edilmesini beraberinde getirmiş olsa da Bauman'ın da ifade ettiği üzere vaadedilen özgürlük tüketimci bireyselleşmenin getirdiği aldatici bir özgürlüktür. Bu yönüyle özneliğin inşası daha hoyrat ve yontulmamış bir nitelik taşımaktadır. Buna karşın dijital teknoloji, kullanıcılarının öznelliklerini inşa etmelerinde eşi görülmemiş bir esneklik tanımaktadır. Dijital arayüz neyin önemli olduğunu, kullanıcının nasıl dolaşabileceğini, neyin kapsanıp neyin dışarıda bırakılacağını temsil eden bir epistemolojik kodlamayı ortaya koymaktadır. Bu tür bir temsil mantığı kullanıcının faillik ve özneliğini yeniden yapılandırmaktadır. Bunu sadece kullanıcı rolünü tanımlayarak değil, kullanıcıyı bir özne olarak tanımlayarak toplumsal dünyasını nasıl algıladığı, bu dünyayla nasıl ilişkilendiği ve orayı nasıl doldurduğunu tanımlayarak da yapmaktadır. Dijital platform bu yönüyle bir tür ontolojiyi de kapsar; zira dünyanın ne olup ne olmadığını tanımlamaktadır. Kullanıcının nasıl davranacağı platformun sağladığı olanaklar ve dünya görüşü ile ilişkilidir. Kullanıcı bir seçenekler menüsünden istediğini seçebilme imkanına sahip olduğundan dolayı kullanım ücretsiz dahi olsa karşılığında menüde nelerin olduğu, seçeneklerin sıralaması ya da nasıl algılandığını şekillendiren belli belirsiz tasarımlar platform tarafından belirlenmektedir.

Seçimlerin inşa edildiği dijital platformlara güncel bir örnek olarak abonelik tabanlı bir yayın ve prodüksiyon platformu olan Netflix incelenebilir. Netflix öneri sistemleri izleyici puanları, izleme geçmişi gibi izleyici etkileşimi parametreleri, gösteri kategorileri hakkında çıkış yılı, başlığı, türü gibi bilgiler, benzer tercih ve beğenilere sahip izleyiciler, izleme süresi, izleme yapılan cihaz, günün hangi saatinde izleme yapıldığı gibi faktörleri hesaba katarak belirli bir gösterinin izlenme olasılığını tahmin etmekte ve izleyicilere kişiselleştirilmiş bir tecrübe yaşatmaktadır. Netflix öneri sistemleri; pekiştirmeli öğrenme, yapay sinir ağları, nedensel modelleme, olasılığa dayalı grafik modeller, matris ayrışımı, topluluk öğrenmesi gibi algoritmik yaklaşımlar kullanarak ([Springboard India, 2019](#)) kullanıcı seçimlerini kuvvetli bir şekilde etkileyebilecek kapasiteyi edinmektedir.

Dijital platformlar bireysel özgürlük yaratıyor gibi görünseler de bahsedilen özgürlüğün sınırlarını ve bağlamını başvurdukları itme, dürtme ve çekme taktikleri yoluyla sağlamaktadırlar. Dijital platformun özünü oluşturan da buzdağının altında yatan bu kısımır. Dijital platformlar bazı eylemlere izin verirken bazılarını engelleyerek etkileşimi yönlendirmeyi ana fonksiyonu edinmiş bir kurallar topluluğudur. Dijital platformlar bazı görüşlerin ve bilhassa da platform sahiplerinin öne sürdüğü gibi araçları ortadan kaldırmaz; aksine toplumsal hayatın yeni kısımlarına doğru teknolojik kontrolü genişletmektedir. Eyleme geçilebilecek “seçim mimarisi”ni ([Thaler ve Sunstein, 2008](#)) ve bu yapının içerisinde mümkün ve düşünülebilir olan ve olmayanları belirleyen düzenlemeleri sunarlar.



İtalyan post-operaismo hareketi Marx'tan ödünç alarak yorumladıkları genel akıl kavramında makinelerle işçilerin bütünleşmesi sonucu ortaya çıkacak kolektif bilgi soyutlamasından hareketle bilişsel proleteryanın üretim süreci içerisinde yeni kurtuluş yolları bulacaklarını öne sürmüşlerdi. Ancak dijital makine büyüdükçe hem maddi hem de ideolojik yabancılaşma artarak karmaşıklaşmaktadır. Sibernetiğin başarısı ve kontrol bilimi emek ve sermaye arasındaki diyalektik dengeyi sermaye lehine bozmuş gibi görünmekte ve böylece toplumun bilişsel kaynaklarının daha büyük bir kısmına el koyma olanağına sahip olmaktadır.

Yirminci yüzyıl boyunca pazarlama ve reklam dünyası insan arzusunun ideolojik olarak nasıl yabancılaşabileceği ve tekrar tüketime yöneltebileceği üzerine teknikler geliştirme çabasına girmiş ve bu yönde gelişmeler kaydetmiştir. Yapısal olarak sermaye birikimi üretim ve tüketimin döngüsel süreci olmadan devamlılık gösteremez. Bu döngü ise finansallaşma ve borçlanma yoluyla gerçekleşmektedir. Bu sarmala giren çalışanlarda, yaptıkları üretime yabancılaşma ve bunun psikolojik etkilerinin kırılması bakımından tüketime yönelik bir özneleşme yaygın biçimde meydana gelmektedir. Yabancılaşmanın bu bahsin de ötesine geçmesi günümüz dijital kapitalizminin koşulları ile oluşmaktadır. Dijital platformlar, kullanıcılardan veri ve bağlılık açısından maksimum faydanın elde edilebileceği alanlar olarak yer tutmaktadırlar. Kullanıcılar alışkanlıklarını, beğenilerini ve ilgi alanlarını açık ettiklerinde aynı zamanda kişiselleştirilmiş reklamların hedeflerine dönüşmektedirler. Ayrıca bu yolla toplumsal alışkanlıklar sermayenin stratejik ihtiyaçlarına göre manipüle edilmektedir. Platformlar, kullanıcıları belirli bir öznellik yönünde toplumsallaştıran iletişim değer ve ilkelerini iletme üzere tasarlanmışlardır. Dijital kapitalizm adım adım devasa ve karmaşık bir toplumsal manipülasyon sistemi inşa etmektedir. Bundan çok uzak olmayan bir gelecekte, kullanıcıların doğrudan zihinlerine erişimi ticari şirketlere açması da olasılıklar dahilinde görünmektedir. Tekno-ütopyacı, transhumanist, liberteryen girişimcilikle karakterize Kaliforniya İdeolojisinin (Barbrook ve Cameron, 1995) önde gelen temsilcilerinden Elon Musk'ın kurmuş olduğu Neuralink şirketi bir yandan pek çok nörolojik hastalık için bir çözüm sunacak gibi dursa da, kapsayacağı pazar kesimlerinin genişlemesiyle zihni bütünüyle bir metaya dönüştürme potansiyeline de sahip görünmektedir. Neuralink², uygulamaları açısından bir "zihin mühendisliği" projesi olarak tanıtılmaktadır. Bu yönüyle, bugüne değin zihinle rıza üretimi dolayısıyla ilişkiye geçmiş sermayenin teknik kapasitesi elverdiği ölçüde zihnin üzerine doğrudan etkiyerek sömürünün sınırlarını zorlaması dijital kapitalizmin beden ve zihnin metalaşmasında ulaşabileceği noktayı göstermesi açısından elverişli bir örnek teşkil etmektedir.

Arzunun yanılığы yönünde manipüle edilmesi reklamların bir çelişkiyi saklamak amacı taşıyan göstergesel yapısı ile doğrudan ilgilidir. Bu yapının en tipik olanı bireylerin kitlesel olarak üretilmiş metaları elde ederek kendilerini farklılaştırıp bireyselliklerini ifade edebilecekleri fikridir. Metaların bu beklentiyi yerine getirebilecek gibi görünmesi için, arzuların anında tatmin edilmesi veya markalarda yüceltilen sembolik değere erişim gibi amaçların çabasıyla gerçekleştirilmesi iddiasını sunan gerçekçi olmayan özelliklerle ilişkilendirilmeleri

² <https://neuralink.com/applications/>



gerekmektedir. Büyük markalar olarak dijital firmalar da pazarlama kampanyalarında bu kaynağı akıllıca kullanmaktadırlar. Pandeminin küresel ölçekte yaygın kaygı kaynağı olmaya devam ettiği 2021 Noel döneminde yayınlanan bir Amazon reklamında, yaşamının çeşitli alanlarında kaygı yaşayan ve bu durumu komşusu tarafından fark edilen bir genç kadına bu kişi tarafından Amazon'dan bir hediye gönderilerek dostlukları pekiştirilir ve “nezaketin en büyük hediye” olduğu belirtilir (Amazon, 2021). Söz konusu reklamda, bir dijital platform aracılığının hem -reklam içerisinde radyoda pandemi döneminin gençliği etkilediğinin anons edildiğini duyduğumuz- kaygı sorununun çözümü hem de toplumsal bağların kurulmasında katalizör rolü oynadığı mesajı vurgulanmaktadır. Halbuki Amazon depolarında işçilerin uzun saatler, güvencesiz çalışma sırasında firmanın yoğun denetim ve gözetimi altında oluşan ücret kesintisi korkusu ile ihtiyaç molaları bile vermektan kaçındığı bir ortamın oluşturduğu kaygı, platformun pazarlama iletişiminin oluşturduğu vitrinin gerisindeki yüzünü oluşturmaktadır (Drury, 2019). Amazon firması söz konusu kaygılar için de “çözüm” bulmaktan geri durmamıştır. Platform, “kurumsal sağlık” akımına uygun biçimde, çalışanlar için egzersiz veya sağlıklı yemeye odaklanan “sağlık çemberleri” (Gurley, 2022) ya da AmaZen isimli meditasyon kulübelerinde (BBC, 2021) WorkWell programı kapsamında çalışanların fiziki ve zihinsel sağlığının korunmasındaki sorumluluğu yine çalışanlara devrettiği yeni bir sistemi çözüm olarak sunmaktadır. Böyle bir anlayış, sağlığın bireysel olarak bir dizi hesaplı operasyon ve kişisel düzenlemeye bağlı olduğu fikri doğrultusunda çalışanı zihinsel olarak da kuşatarak maddi olmayan emeğin bedensel ve duygulanım boyutunda yeni öznellikler yaratır. Bumble gibi çöpçatanlık uygulamalarının reklamları kadının güçlenmesi, kendine güveninin artması, özgür seçim gibi değerlere atıfta bulunurken (Bumble, 2021), arka planda insan ilişkilerinde aşırı bencilleşme ve nesneleşmeyi teşvik etmektedir. Uber reklamları bir yandan kapsayıcılık ve farklılığı vurgularken (Uber, 2023) öte yandan anahtar çalışanlarını “işçi” yerine “üstlenici” olarak tanımlayarak pek çok hakkı gasp etmekte, bunlara karşı ABD ve bazı Avrupa ülkelerinde çalışanların hukuki mücadeleleri, konu hakkındaki yakın gündemi oluşturmaktadır (Deutsch ve Sterling, 2021). Reklam yolu ile sermaye toplumsal itaat ve yabancılaşmayı pekiştiren tersine çevrilmiş bir gerçeklik üretmektedir (Debord, 1994).

Reklamın ötesinde, neoliberal öznellik çeşitli pratikler yoluyla içselleştirilmektedir. Kullanıcıların dijital platformların fonksiyonelliklerinden yararlanmayı öğrenmeleriyle beraber, tüm tutku, beceri ve maddi varlıkları değer kazanmaya başlamaktadır. Platformun kapitalist çıkarları ile bireylerin kendilerini tanıtmaya stratejileri arasında bir ortaklık oluşmaktadır. Neoliberal söylemin profesyonel alanı tanımlarken kullandığı rekabet fikri özel alana yayılarak, kullanıcıları kişisel hayatlarını satmak ve tüketim fırsatlarını maksimize etmek yolunda toplumsallaştırmaktadır. Toplumsal başarı ve olumlu geri bildirimler arayışı içinde kullanıcılar dijital kapitalizmi besleyen ve meşrulaştıran “Gösteri 2.0”ın (Briziarelli ve Armano, 2017) üretiminde aktif rol oynamaktadır. Dijital platformlardaki yüksek düzeydeki rekabet dinamikleri toplumsal bağları da zayıflatmaktadır. Platformlar bağlamındaki tüm kendini tanıtmaya söylemleri dijital kapitalizmin sosyal kabulünü pekiştirici rol oynamaktadırlar.

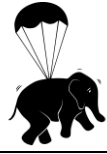


Dijital platformlar kapitalist kendilik teknolojilerini kendi yapılarına bağımlı öznellikler geliştirme yoluyla mükemmelleştirmektedirler. Bröckling (2015)'in de Foucault'yu takip eden bir bakış açısıyla değindiği üzere öznenin çelişkisi, bireyselliğinin bir iktidar rejiminin buyruğu altına girmesini fark etmesinde ortaya çıkmaktadır. Sosyal medyada kendilerini “ifade eden” kullanıcılar kendi yaşam biçimlerini dijital kapitalizmin dinamikleriyle harmanladıklarında bu duruma iyi bir örnek oluşturmaktadırlar. Bu çelişki eleştirel söylemlerin dahi dönüştürücü potansiyellerinin “içeriğe” dönüşmesi sonucunda eleştirel gücünü kaybetmesi şeklinde vuku bulmaktadır.

Neoliberal özneleştirme gözlenebildiği alanlar arasında teknolojik gözetim ve kontrol tekniklerinin somutlaştığı “niceliksel benlik” (Lupton, 2016) teknolojileri önemli yer tutmaktadır. Hardt ve Negri (2000) kapitalizmin erken evrelerinin Taylorizm ve bilimsel yönetim yöntemlerinin işaret ettiği üzere işçilere makineler gibi davranmaları gerektiğini öğretirken, yeni teknolojiler ile işçinin, genel toplumsal bilginin doğrudan bir üretim faktörü olması nedeni ile, giderek bilgisayarlar gibi düşünmeye başladığını ifade etmektedir. Birey, bir çalışan ve ayrıca üretici olarak emeğinin maddi ve maddi olmayan kısımlarında ölçüm yoluyla düzenlemelere maruz kalmaktadır. Geniş çaplı teknolojik gözetim mekanizmaları yoluyla bireyler tüketirken veri üreten, çeşitli veri analitiği yöntemleriyle davranışları ölçülüp dürtülebilir ve siber uzamdaki öteki derişimlerle eşleşebilen profiller olarak işlem görmektedirler. Bu anlamda pandemiyle yaygınlaşan uzaktan çalışmanın sanal gözetimi yeni dijital Taylorist paradigma içerisinde değerlendirilebilir. Fiziki gözetim, ölçme ve denetim sistemleri hem fiziki hem de yaratıcı emeği ve bilgi emeğini kontrol etmekte, emekten artı değer üretmek artan kesinlik ve niceliksel ölçüm sayesinde kolaylaşmaktadır. Giyilebilir teknolojilerden uzaktan çalışan takip sistemlerine kadar uzanan teknikler fiziksel emeği doğrudan denetim altına alarak üretkenliği artırmayı hedeflerken, sürekli takip ediliyor olmanın kaygısı güvencesizleşme rejiminin meşruiyetini pekiştirmektedir. Öte yandan iş ve özel hayatın sınırlarının aşıldığı noktada akıllı cihazlar üzerinden devreye giren, kişisel beden ve zihin kontrol ve düzenlemelerine dair kendilik teknolojileri maddi olmayan emeği üretim süreci ile iç içe geçirmektedir. Uyku, beslenme, egzersiz ve zihin kontrolü ile hayatın moleküler anlarını kayıt ve ölçüm altına alarak yönetim müdahalesine açık hale getirmeyi sağlayan kendini takip araçları, neoliberal özneleştirme pratiklerinin toplumsal kılcallara sızışının somutlaşmasını ve sürekli çalışan vücut ve zihinlerin sömürü mekanizmalarına direnişini düşüren bir tabloya işaret etmektedir.

4. SONUÇ: NEOLİBERAL PSİKOPOLİTİKA ve POST-NEOLİBERAL ÖZNELEŞME TARTIŞMALARI

Niceliksel olarak ölçülen benlik ve kendini takip sistemleri, değer dikkat ve libidinal enerjiye bağlı olduğu çağdaş kapitalizmle uyumlu yeni bir kontrol biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Stiegler (2014) bu bağlamda iş ve tüketimi libidonun tutsak edilerek ona yeni bir yön verilmesi olarak görmektedir. Biyopolitik rejimlerin özneleri standartlaştırmak amacıyla disiplin teknolojilerini kullanmasına benzer biçimde, psikopolitik kontrol de psikoteknolojiler



aracılığıyla uygulanmaktadır (Stiegler, 2010). Psikoteknolojiler Stiegler'a göre dikkati esir etmekte, tekeline almakta ve dikkate nüfuz etmektedir. Buna göre, kendini takip sistemleri dikkatin yüzeysel boyutlarına odaklanarak rasyonel özneler yerine uyaranlar arasında hızlı bir şekilde dolanan tepkisel özneler üretmektedir. Böyle bir öznenin bilinci derin düşünme ve akıl yürütme faaliyetlerinden uzaklaşmakta ve dikkat ekonomisinin kuşatımı altında manipülasyona açık hale gelmektedir. Hari (2023) dikkat dağınıklığının bireysel bir hata değil sosyal medya platformlarının dikkati stratejik biçimde kuşatımı sonucunda oluşan bir durum olduğunu belirtirken yeni psikoteknolojilerin özneliği nasıl yönlendirmeye çalışıldığını, şirketler arası rekabetin bu noktada oluştuğunu ortaya koymaktadır. Han (2017)'in de ifade ettiği üzere akıllı telefonlar oto-sömürünün çok fonksiyonlu araçları haline gelmiştir. Disipline edici sistemlerden farklı olarak zora değil bireysel zevk ve tatmini sağlamaya dayalı dijital gözetim araçları, büyük verinin etkin kullanımı sayesinde psişik alana erişim sağlayarak sömürmektedir. Dijital kapitalizmde Han'ın deyimiyle psişik alanın istilası ile "Sermaye kendisi ile başka bir sermaye türü olarak ilişkiye girerek kendini çoğaltır: serbest rekabet yolu ile. Kendisinin ötekisiyle bireysel özgürlük yoluyla çiftleşir... Bireyler sermayenin genital organlarına indirgenirler" (2017, s.3-4). Han aynı çalışmasında (2017, s.28) Foucault'nun neoliberal rejimde iktidar teknolojilerini incelemede eksik bıraktığı yönün, neoliberal rejimin kendilik teknolojilerine nihayetinde kendi amaçları için sürekli kendini optimize etme yoluyla sahip çıktığı noktası olduğunu ifade etmektedir.

Dijital kapitalizmin özneleşmedeki etkileri neoliberalizm ve geç kapitalizmin kendilik teknolojilerine dayanan tüm boyutlarını içermekle beraber, hayatın tüm alanlarına yayılarak gayrimaddi alanı ele geçirmekte, arzu ve dikkatin kontrol ve yönlendirilmesi ve bireyin kendisini en iyi ve üretken hale getirme çabası aracılığıyla kendisini tanımlaması, kurgulaması ve denetlemesi açısından gelişen teknolojiyle birlikte yeni tartışma alanları ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra özellikle COVID-19 pandemisi ve sonrasında yeni politik ekonomisinde dijital platformların gözetim kapasiteleri kaynaklı tekelleşme eğilimleri geniş bir tartışma alanı açmaktadır. Pandemi sırasında ivmelenen platform ekonomisi, fiziki mecralara gerek kalmaksızın iş, alışveriş ve eğitimin devam edebileceğini küresel boyutta ispat ettiğinden, gelecek yıllar içerisinde bu durumun bahsedilen alanlarda özneleşme pratiklerini değiştirmeye devam edeceğini beklemek mümkündür. Pandemi sırasında yaygınlaşan tekelci dijital gözetim mekanizmaları, devlet eliyle ve devletlerle işbirliği içerisindeki dijital platformlar kanalıyla takip, gözetim, etkileme ve nüfusun istatistiksel modellemesine imkan tanınması bakımından biyopolitikanın yeniden doğuşuna, bir yandan da kişinin kendisi üzerindeki denetimini sıkılaştırmada rol oynamaktadır. Davies ve Gane (2021)'in post-neoliberal dönem olarak belirginleştiğine işaret ettiği pandemi sonrası küresel siyaset arenasındaki aşırı sağ, alternatif sağ, yeni ütopyacı ve reaksiyoner hareketlerin yükselişine, neoliberalizmin girişimci ve kendini tasarlayan öznesinin biyopolitikanın yeniden keşfi ile yadsınmaya çalışılması katkıda bulunmuştur. Bu türden siyasi hareketlerin parçası olarak yeni öznelliklerin oluştuğu, bir taraftan devlet, şirketler, elitler ya da teknokrasi karşıtı bir noktada durarak liberteryen bir tahayyülü imlerken sıklıkla da dijital platformlar üzerinden örgütlenmeleri ilginç bir tezat



oluşturmaktadır. Söz konusu yeni öznelliklerin ayak izlerini sosyal medyada, internet forumlarında, komplo teorilerinde bulmak mümkündür.

Neoliberalizmin özne tahayyülünde önemli rol oynayan yönetimsellik kavramı beden, zihin ve duyguların birey tarafından dönüşlü olarak tasarlandığı bir zemine atıfta bulunmaktadır. Bireyin kendisini kamusal, profesyonel ve özel hayatında sürekli olarak inşa etmesini önceleyen söylem ve ilgili pratikler girişimcilik, esneklik, bireysel sorumluluk, özgürlük, seçim fırsatı ve özgünlük gibi değerlere vurgu yapmaktadır. Bu yolla, birey kendisi üzerinde yaptığı operasyonlarla arzulanan çalışan, tüketici ya da seçmen olarak neoliberal ilkelere uygun biçimde özneleşmektedir. Özellikle bilgi ekonomisinin yükselişiyle karakterize geç kapitalizmde arzuların tüketim nesnelere ve(ya) çalışılan işe seferber edilmesindeki süreçler birbiriyle çelişkili gibi görünen ancak eşgüdümlü çalışan yolaklardan geçmektedir. Çağdaş düşünür ve toplum bilimcilerin bir kısmı psikopolitikayı yönetimselliğin güncel devamlılığını sağlayan unsur olarak etüd ederken, bir kısmı ise biyopolitikanın dijital kapitalizmin hızlandırdığı gözetimle kontrol yoluyla devam ettiğini öne sürmektedirler. Esasında bu yazıda da tartışıldığı üzere her iki koldan özneleşme üzerine etkimenin sürdüğü ve hem yukarıdan hem de bireysel düzeyde arzu ve seçimlerin kontrolünün devam ettiği söylenebilir. Bu noktada eleştirel çalışmalar mevcuttur ve özellikle neoliberalizmin de geçirdiği dönüşümler “mutant neoliberalizm” (Callison ve Manfredi, 2020), “zombi neoliberalizm” (Jaffe, 2017) gibi kavramlar ışığında bireyin kendini anlamlandırma, kendi üzerine düşünme ve eyleme süreçleri de evrilmektedir. Ancak özneleşme aynı zamanda bir praksistir ve dijital teknolojiler çeşitli itiraz alanları ve düşünme biçimlerini de beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla dijital kapitalizmin özgüllüklerine paralel olarak özneleşme söylem ve pratiklerinin taşındığı yeni iktidar alanları ile dijital teknolojilerin psikolojik tahayyülün ötesinde toplumsal öznellikler kurulmasında olumlu ya da olumsuz aracılık potansiyelinin üzerinde durulması, disiplinler arası bir alanı kapsayan bu tartışmaları ileri götürmek bakımından önem taşımaktadır.

Kaynakça

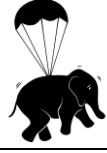
- Amazon. (2021). *Kindness, the greatest gift | Amazon Holiday Ad* [video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=1z73AKLBgLG> (Erişim Tarihi: 26 Nisan 2022).
- Barbrook, R., & Cameron, A. (1995). *The Californian Ideology*. Mute. <https://www.metamute.org/editorial/articles/californian-ideology> (Erişim Tarihi: 01 Ekim 2022).
- Bauman, Z. (2013). *Liquid modernity*. Polity Press.
- BBC. (2021). *Amazon offers “wellness chamber” for stressed staff*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/technology-57287151> (Erişim Tarihi: 16 Ocak 2023).
- Berardi, F. B. (2009). *The soul at work: From alienation to autonomy*. Semiotext(e).
- Berardi, F. B. (2010). *Cognitarian subjectivation*. Journal #20. <https://www.e-flux.com/journal/20/67633/cognitarian-subjectivation> (Erişim Tarihi: 05 Şubat 2022).



- Berardi, F. B. (2011). *After the future*. AK Press.
- Boltanski, L., & Chiapello E. (2005). *The new spirit of capitalism*. Verso.
- Briziarelli, M., & Armano, E. (2017). From the notion of spectacle to spectacle 2.0: The dialectic of capitalist mediations. In M. Briziarelli, & E. Armano (Eds.), *The Spectacle 2.0: Reading Debord in the context of digital capitalism* (pp.15-48). University of Westminster Press.
- Bröckling, U. (2015). *The entrepreneurial self. Fabricating a new type of subject*. Sage.
- Bumble. (2021). *Make the First Move | Singapore*. [video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=LTrzq-aV2nY> (Erişim Tarihi: 03 Eylül 2021).
- Callison, W., & Manfredi, Z. (2020). Introduction: Theorizing mutant neoliberalism. In W. Callison, & Z. Manfredi (Eds.), *Mutant neoliberalism: Market rule and political rupture* (1st ed., pp. 1-38). Fordham University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvq4bz15.3>
- Carroll, T. (2022). Neoliberalism, globalization, and late capitalism: Capital, ideology, and making the world market. In Z. Cope, & I. Ness (Eds.), *The Oxford handbook of economic imperialism* (pp. 135-152). Oxford University Press.
- Cole, M., Radice, H., & Umney, C. (2021). The political economy of datafication and work: A new digital Taylorism?. *Socialist Register*, 23, 78-99.
- Davies, W. (2014). *The limits of neoliberalism. authority, sovereignty and the logic of competition*. Sage.
- Davies, W., & Gane, N. (2021). Post-Neoliberalism? An introduction. *Theory, Culture & Society*, 38(6), 3-28. <https://doi.org/10.1177/02632764211036722>
- Debord, G. (1994). *The society of the spectacle*. Zone Books.
- Deleuze, G. (1992). *Postscript on the societies of Control*. The Anarchist Library. <https://theanarchistlibrary.org/library/gilles-deleuze-postscript-on-the-societies-of-control> (Erişim Tarihi: 31 Ocak 2023).
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2009). *Anti-Oedipus: Capitalism and schizophrenia*. Penguin.
- Deutsch, A., & Sterling, T. (2021). *Uber drivers are employees, not contractors, says Dutch Court*. Reuters. <https://www.reuters.com/world/europe/dutch-court-rules-uber-drivers-are-employees-not-contractors-newspaper-2021-09-13/> (Erişim Tarihi: 19 Eylül 2021).
- Drury, C. (2019). *Amazon Workers "forced to urinate in plastic bottles because they cannot go to toilet on shift."* The Independent. <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/amazon-protests-workers-urinate-plastic-bottles-no-toilet-breaks-milton-keynes-jeff-bezos-a9012351.html> (Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2023).
- Foucault, M. (2008). *The birth of biopolitics*. Palgrave Macmillan.
- Fuchs, C. (2021). *Digital capitalism: Media, communication and society volume three* (First edition). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003222149>



- Gurley, L. (2022). *Amazon's Mandatory "Wellness Huddles" Tell Workers to Eat Their Vegetables*. VICE. <https://www.vice.com/en/article/xgda94/amazons-mandatory-wellness-huddles-tell-workers-to-eat-their-vegetables> (Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2022).
- Han, B. C. (2017). *Psychopolitics: Neoliberalism and new technologies of power*. Verso.
- Hardt, M., & Negri, A. (2000). *Empire*. Harvard University Press.
- Hari, J. (2023). *Stolen focus*. Bloomsbury.
- Jaffe, S. (2017). *Zombie neoliberalism*. Dissent Magazine. <https://www.dissentmagazine.org/article/zombie-neoliberalism-thomas-frank-listen-liberal-review/> (Erişim Tarihi: 16 Temmuz 2022).
- Jameson, F. (2019). *Postmodernism: Or the cultural logic of late capitalism*. Verso.
- Jones, C. I. (2019). Paul Romer: Ideas, nonrivalry, and endogenous growth. *The Scandinavian Journal of Economics*, 121(3), 859-883.
- Lazzarato, M. (2017). The production of subjectivity. In S. Witzgall, & K. Stakemeier (Eds.), *Fragile identities* (pp. 165-174). Diaphanes.
- Lupton, D. (2016). *The quantified self*. Wiley.
- Mandel, E. (1978). *Late capitalism*. Verso.
- Marx, K. (1992). *Capital volume II*. Penguin Classics.
- Moorkens, J. (2020). "A tiny cog in a large machine" Digital Taylorism in the translation industry. *Translation Spaces*, 9(1), 12-34.
- Park S., & Ryoo, S. (2023). How does algorithm control affect platform workers' responses? Algorithm as a digital Taylorism. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 18(1), 273-288.
- Pink, D. (1997). *Free Agent Nation*. Fast Company. <https://www.fastcompany.com/33851/free-agent-nation> (Erişim Tarihi: 28 Mart 2023).
- Rose, N. (1999). *Governing the soul: The shaping of the private self*. Free Association Books.
- Schultz, T. W. (1962). Reflections on investment in man. *Journal of Political Economy*, 70(5), 1-8.
- Sennett, R. (2006). *The corrosion of character: The personal consequences of work in the new capitalism*. W. W. Norton.
- Springboard India. (2019). *How Netflix's Recommendation Engine Works*. Medium. https://medium.com/@springboard_ind/how-netflixs-recommendation-engine-works-bd1ee381bf81 (Erişim Tarihi: 14 Kasım 2022).
- Srnicek, N. (2016). *Platform capitalism*. Polity.



Stiegler, B. (2010). *For a new critique of political economy*. Polity Press.

Stiegler, B. (2014). *Symbolic misery*. Polity Press.

Thaler, R., & Sunstein, C. (2008). *Nudge: Improving decisions about health, wealth and happiness*. Yale University Press.

Uber. (2023). *Diversity & Inclusion at Uber*. [video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=8i9GHjfA-mc> (Erişim Tarihi: 22 Mart 2023).

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for the human future at the new frontier of power*. Profile Books.

Katkı Oranı Beyanı: Yazar çalışmayı tek başına gerçekleştirmiştir.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Yazar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını deklare etmektedir.

Bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.

Bu makale **benzerlik** tespit yazılımlarıyla taranmıştır.